

94(100)8
170

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 5

ВЕТОХІНА В.О.,
доцент, кандидат
історичних наук

**ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНСЬКО-
РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ.**
(історіографічний аспект)

Проблема українсько-російських відносин доби Гетьманщини привертала до себе пильну увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, науковий доробок яких досить вагомий. Разом з тим вона стала чи не найбільш політизованим сюжетом української історії нового часу, що зумовило не лише значні розбіжності в концепціях окремих істориків, шкіл і напрямів в історіографії, а й привнесло чимало суб'єктивізму, догматизму та ідеологічної упередженості в її висвітленні.

Осібну сторінку цих відносин становить гетьманування Івана Мазепи (1687-1708), а в ньому – акт розірвання політичних

стосунків з Москвою і союз із Швецією. Історіографія подій 1708-1709 рр., на думку канадського історика О. Субтельного, вказує на "...великий брак методологічного новаторства між українськими істориками", які зазвичай продовжують шукати нові аргументи чи докази для того, щоб більш переконливо очорнити або вибілити гетьмана, і майже зовсім не докладають зусиль для вироблення методів кращого дослідження і розуміння Мазепи та його доби [9, 126].

Серйозних наукових робіт, присвячених Мазепі, зазначає російська дослідниця Т.Г. Яковлева, дуже мало. Серед них вона виділяє монографію М.М. Костомарова "Мазепа", свідчення про нього в "Історії Росії" С.М. Соловйова, окремі сюжети гетьманування Мазепи в роботах М. Андрусяка і О. Оглобіна, зважені й цікаво написані сучасними істориками О. Субтельним і В. Смоляєм біографії гетьмана [10, 45-46].

В рамках даної статті хотілося б зупинитися на відправних моментах еволюції політичних взаємовідносин Петра Першого та Івана Мазепи у зв'язку з залученням до наукового обігу нових архівних матеріалів, зокрема, так званого "Батуринського архіву" - комплексу документів, вивезених О. Меншиковим у 1708 р. після здобуття гетьманської столиці. За ініціативи Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету планується на кінець поточного року видати перший випуск публікації "Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга" (348 одиниць) [11, 235].

Особливу цікавість спеціалістів викликає низка документів із зібрань Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук (далі - Архів СПбІ РАН) та Російського державного архіву древніх актів (далі РДАДА), що стосуються подій осені-зими 1708 р., коли І. Мазепа, перебуваючи в таборі шведів, вів таємні перемовини з Петром Першим. Цей епізод завжди викликав суперечки серед істориків. Так, сучасний український дослідник С. Павленко вважає, що опублікований Д. Бантишем-Каменським лист Г. Головкина до І. Мазепи - сфабрикована російськими, для дискредитації гетьмана в очах шведів, фальшивка [5, 193]. В архіві СПбІ РАН зберігся лист Г. Волконського від 20 листопада (ст. ст.) 1708 р., в якому докладно йшлося про обставини прибуття в Сорочинці Д. Апостола [11, 236]. Цей документ

повністю руйнує аргументи С. Павленка. Окрім того, інтерес становить чернетка листа Г. Головкина, яка зберігається в РДАДА – документ дає змогу зробити деякі уточнення, упущені Д. Бантишем-Каменським при публікації. Але ще більш цікавим є неопублікований Д. Бантишем-Каменським документ – оригінал листа Д. Апостола до Г. Головкина від 1 січня 1709 р. з Білоцерківки "о посылке к Мазепе известных писем с Андреем Борисенком, и о возвратном его оттуда приезде и отправлении к князю Меншикову для донесения своей комиссии". Лист цей підтверджує, що перемовини Петра й І. Мазепи восени-взимку 1708 р. все ж таки відбувалися [12].

До наукового обігу введено ще один документ, який перебував поза увагою істориків – так звані "Московські статті Івана Мазепи" [11, 237]. Традиційно вважалося, що юридичним документом, який визначав взаємини І. Мазепи з Московією, були Коломацькі статті, ухвалені при обранні його гетьманом у 1687 р. за наполяганням В. Голіцина. Насправді ж у 1689 р., під час поїздки гетьмана до Москви, де він став свідком наришкінського перевороту, за його ініціативи були ухвалені нові статті, що їх історики називають "Московськими". На думку істориків це був документ принципового характеру – І. Мазепа сповна скористався зі сприятливої політичної ситуації (падіння прихильника обмеження автономії Гетьманщини й перетворення гетьмана на маріонетку В. Голіцина) та домігся від Нарішкіних (також зацікавлених у підтримці їх українським гетьманом) великих поступок [7, 116].

Перш за все, йдеться про відновлення згідно з Московськими статтями оренд, запроваджених ще за І. Самойловича й скасованих п. 22 Коломацьких статей. Оренди давали економічну незалежність гетьманській скарбниці, а, отже, забезпечували реальну автономію Гетьманщини. Окрім того, І. Мазепа домігся проведення перепису козаків, що було важливим для посилення держаної влади. По суті, це було розвитком положень п. 3 Коломацьких статей, де йшлося про створення реєстру в 30 тис. козаків. Проблема козацького перепису не втрачала актуальності з часів Б. Хмельницького, коли поява маси покозачених спричинила соціальну нестабільність, сприяючи початку "Руїни" [13, 671].

За Московськими статтями І Мазепа також одержав дозвіл навести лад у гуральництві, що було одним з найважливіших економічних факторів. Гетьман подбав і про те, щоби посилити особисту владу, поставивши її вище влади старшин і російських воєвод. Цьому сприяв п. 10, згідно з яким будь-які надання в Україні без його, гетьмана, вказівки заборонялися [7, 115-116].

Наведені архівні джерела, безумовно, сприятимуть більш глибокому вивченню діяльності І. Мазепи, проте вже існуюча джерелознавча база дозволяє історикам по-новому поглянути на стійкий міф про зрадника-Мазепу, і сформулювати головне питання інакше: що стало запорукою надто тривалого й успішного союзу Мазепи й російського царя.

На думку сучасних російських й українських істориків гетьманство Мазепи – чудовий приклад компромісу, укладеного гетьманом і царем [10; 7; 4]. Петро Перший безапеляційно й непохитно відкидав будь-які обвинувачення й доноси, направлені проти Мазепи, видавав і страчував всіх його опонентів, а гетьман безвідмовно постачав царю війська для всіх чисельних у правління Петра воєнних кампаній. Навряд цей договір був скріплений на папері, але обома сторонами виконувався неухильно, всупереч будь-якій логіці.

Мазепі, оточеному ворожою старшиною, завжди невдоволеними запорожцями й козаками, підтримка Петра була життєво необхідною, рівно як і військові походи, що надавали можливості нагодувати й зайняти звичайною справою непокірних. Для молодого царя, якому доводилося здійснювати свої реформи в умовах жорсткої опозиції й політичної ізоляції, прагнути морів і воювати, гетьман, у свою чергу, був вірним союзником, який забезпечував надійний тил в Україні й успішно виконував усі дипломатичні задачі.

Проте вважати стосунки Мазепи й Петра дружніми дослідники не наважуються [10, 49]. Державці ніколи не порушували у особистих відносинах певної грані, зберігаючи дистанцію: Мазепа взагалі ніколи ні з ким не зближувався, остерігаючись зради [6, 76-77], а Петро вимагав від своїх наближених напруженої роботи на користь нової Росії – лише той, хто повністю поділяв ідеологію й образ життя царя, міг розраховувати й на його дружбу. Росія під проводом Петра відроджувалась й активно праг-

нула Європи, а Гетьманщина – марніла і слабшала – це помічав і розумів Мазепа.

Однак на 1700 р. гетьман був на вершині слави: у Москві йому беззастережно довіряли і поважали, оскільки останнє десятиліття XVII ст. Росія провела у боротьбі за вихід до Чорного моря і гетьман вірою-правдою служив царю – розробив план захоплення Очакова і Казикермена 1690 р., особисто керував багатьма походами проти татар і турок, використовував для походу на Очаків козацьку флотилію, а 19 липня 1696 р. козаки Мазепа на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом захопили Азов; у поєднанні з російськими стрільцями розбив війська татар Калгасултана і бунтівного старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Петра Іваненка (Петрика), за спиною якого стояла лівобережна старшина, озлоблена тим, що влада над нею опинилася в руках прибульця, людини "польської культури" (вислів О. Єфименко), прихильника Заходу, виключно освіченої особистості – Мазепа. Придушення гетьманом антиросійського повстання лише посилює позиції останнього в очах Петра I. Зростало багатство Мазепа, який прагнув, ймовірно, скористатися плодами своєї влади і слави. Однак якісні зміни в соціально-економічному та політичному устрої Російської монархії, становлення нової державної доктрини її керівництва, що швидкими темпами відбувалися наприкінці XVII ст., з фатальною неминучістю наближали початок істотних трансформацій стосунків з Україною.

Так, активне використання царем козацького війська при вирішенні чужих для України завдань з початком Північної війни 1700 р. набуває трагічних для її населення масштабів. Безперервні походи виснажують продуктивні сили Гетьманщини, призводять до подальшого зубожіння народу, породжують загострення соціальних відносин у краї, масові втечі селян і збіднілих козаків з Лівобережжя. Із середини 1706 р. інтенсивно поширюються чутки (підтвержені особисто царем на військовій нараді в Жовкві наприкінці квітня 1707 р.) про наміри уряду реформувати державний устрій Гетьманщини з метою ефективнішого використання її ресурсів для потреб війни.

Т.Г. Яковлева віднайшла в російських архівах документи, які підтверджують широкомасштабність перетворень Петра I в Україні, заявлених на нараді в Жовкві. Наприкінці березня

1707 р. Малоросійський і Посольський прикази отримують накази про передачу з Малоросійського приказу до Розряду "города Киева и прочих Малороссийских городов" [10, 57]. Таким чином, Петро I нарешті прийняв рішення про включення значної частини Гетьманщини до складу Росії на загальних умовах і збирався оголосити про це Мазепі в Жовкві, що явно і зробив. Звідси, на думку деяких істориків, – і реакція гетьмана, який таким чином позбавлявся будь-якої реальної влади, а Гетьманщина – залишків автономії [10; 1]. Проте Мазепа сподівався, що його вірність й особиста прихильність царя дозволять знайти компроміс, замовчування, як то було в часи великого Богдана, страшного пункту про перетворення Гетьманщини з гетьманського управління в єдину Російську державу. Адже не забороняв Петро I Мазепі мати контакти з іноземними державами, часто прохав останнього про допомогу в дипломатичних відносинах. Так само було й з податками, відміненими Коломацькими статтями – гетьман знову їх відновив без будь-якого спротиву з боку царської влади тощо.

Але на середину 1707 р. стало зрозуміло, що надії не справдилися. У вересні 1707 р. Мазепа за сприяння Петра Першого отримав титул князя Священної Римської імперії, проте не зрадив подібній честі. Деякий час гетьман сподівався на втілення свого титулу гетьмана "обох берегів" Дніпра, особливо після того, як Петро сам привів гетьмана на Правобережжя і буквально змусив його там розпоряджатися [1, 52]. Питання про Правобережжя – це одна з причин, яка підштовхнула Мазепу до шведів.

Справа в тому, що ще восени 1705 р. під приводом арешту Семена Палія, який відновив козацтво і козацькі закони й не визнавав влади польського уряду, Мазепа вступив на Правобережжя, отримавши наказ царя розквартируватися там. Однак, вже в грудні на переговорах у Гродно російська сторона прийняла нав'язаний поляками меморіал і змушена була в січні 1708 р. повернути Правобережжя полякам.

Історики справедливо зазначають, що російська дипломатія вочевидь базувалася не на інтересах українського гетьмана, старшини, "братнього" народу чи православної віри [10, 58]. Її кроки диктувалися воєнною ситуацією і політичними планами. Це розумів і Мазепа, не сподіваючись на те, що цар Петро I гарантує йому територію Правобережжя.

На фатальній для історії України і Росії військовій раді у Жовкві Мазепа просив царя для захисту України від шведів послати хоча б 10 тис. регулярного війська, на що Петро I відповів: "Не только десяти тысяч и десяти человек не могу дать: сами обороняйтесь как можете". Це стало останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння Мазепи, оскільки по суті було порушенням статей Коломацької ради, що зобов'язувала Росію захищати Україну. Більшість козацьких військ була розкидана по фронтах Північної війни. О. Субтельний, зокрема, вважав, що для Мазепи то був удар і що гетьман вбачав у тому зраду васальним відносинам, які зобов'язували суверена захищати свого васала [8, 31]. Необхідно додати, вірного васала.

Російська дослідниця Т.Г. Яковлева слушно ставить питання: чому гетьман Мазепа не розірвав договір з Росією і не уклав новий договір з Польщею (Г. Дольська – С. Лещинський) раніше, до жовтня 1708 р., якщо не явно, то хоча б таємно. І відповідає: Мазепа не вірив у можливість союзу з вмираючою Річчю Посполитою, яка все рівно залишалася зверхньою, не бажаючи порозумітися; ще менше вірив гетьман у союз з "єретиками-шведами", надзвичайно далекими від реалій Східної Європи. Він надто добре відчував настрої власної старшини – тут проти нього виступало те саме багате життя старшини у проквітаючому Лівобережжі, яку він їм створив за 20 років власного правління. Знав гетьман і те, як ненавиділи його козаки і запорожці – за "надто" велику відданість царю, безкомпромісне виконання всіх вимог Петра по наданню військ у безкінечні походи, жорстку дисципліну тощо. Тверезий розум Мазепи не підвів його – подальші події показали наскільки був правий гетьман, не бажаючи поривати з російським царем [1, 53].

Як довів О. Субтельний, договору з Карлом XII у Мазепи ніколи не існувало [8, 30-31], принаймні до 1709 р., коли вже постфактум був укладений суто формальний договір. Не існувало договору Мазепи з Лещинським – лише посилення на "привілей" цього короля, який обіцяв Україні рівний статус з Великим князівством Литовським. Жодному історичу не вдалося знайти оригіналу договорів – ні у шведських, ні у французьких, куди потрапили документи П. Орлика, архівах, ні навіть копій – у російських документах. Варто погодитися з висновком російського історика, що даний факт можна розцінити, з одного боку, як обережність Мазепи, утаємниченість справи, а з іншого – що

перехід до шведів не був для нього попередньо спланованою і вирішеною справою [10, 61]. Тобто гетьман не діяв би без письмової угоди сторін.

Підтвердженням цієї тези виступає епізод, який не сприймають в рівній мірі і прихильники, і противники Івана Мазепи. Т.Г. Яковлева нагадує про план гетьмана видати Петру I шведського короля Карла XII. Повідомив царя про цей план миргородський полковник Д. Апостол, один з приближених до гетьмана людей, який від'їхав із резиденції Мазепи не раніше середини листопада, тобто після руйнації Меншиковим Батурина [10, 61]. Були підписані якісь пункти й узгоджені гарантії безпеки після візитів гетьманських посланців Шишкевича і полковника Галагана, листа Г.І. Головкина Мазепі від 22 грудня 1708 р. з готовністю царя прийняти пропозицію гетьмана. Проте, як зазначають дослідники, жодних наслідків ця неймовірна угода не мала. Оточення Петра I переконало царя не вірити гетьману. Меншикову не був потрібен суперник. Мазепі ж або не вдалося здійснити план, або він злякався неминучої розправи з боку царя. Можливо, що й місяць недовіри, зволікань призвів до втрати важливого часу для конкретних дій.

М.М. Костомаров не вважав, наприклад, що пропозиція Мазепи не могла бути широю [3, 673]. О. Субтельний зазначає, що "наскільки серйозною була пропозиція Мазепи, ми, можливо, ніколи не дізнаємося" [8, 44]. Т. Яковлева уявляє, що пропозиція Мазепи передати Карла XII царю повністю вписується у картину тогочасних подій. Скоріш за все, гетьман вже переконався у своїй помилці і здійснив відчайдушну спробу виправити ситуацію [10, 62].

Важко не погодитися з висновком історика Т. Яковлевої, що перехід Мазепи на бік шведів не мав негативних наслідків, як, наприклад, Чудновська катастрофа 1660 р. – загибель в результаті битви з поляками всієї російської армії, полон всіх офіцерів і втрата Правобережжя. І Юрія Хмельницького довго ніхто не проклинав, навіть зрадником не наважувалися називати, а цар Олексій Михайлович більше року чекав на його "звернення". Мазепу ж обвинуватили в усіх смертних гріхах, здійснили цивільну страту і церковну анафему. М.С. Грушевський з цього приводу писав: "Политический шаг Мазепы был раздут, как поступок небывалый и чрезвычайный. Но в действительности в этом поступке Мазепы и его единомышленников не было ничего чрезвычайного, ничего нового" [2, 253].

І М.М. Костомаров, і М.С. Грушевський звинувачували Мазепу в тому, що його крок став приводом до ліквідації української автономії. З цією точкою зору не погоджується більшість сучасних істориків, які слушно доводять, що ліквідація автономії тривала безперервно з моменту Переяславського договору 1659 р. Юрія Хмельницького. Але найактивнішим чином вона здійснювалася в 1706-1707 рр., що й стало однією з причин вчинку Мазепи. Інша річ, що уряд Петра I скористався приводом для пристойного прикриття своїх дій і можливості розірвати договірні відносини з Гетьманщиною.

Сучасні російські історики закликають науковий загал набратися мужності і визнати, що інтереси і цілі молодої Російської імперії і послабленої Гетьманщини – створеної за зразком гинучої Речі Посполитої, яка в 1648 р. у порівнянні з Москвою здавалася "європейською" державою, а на початку XVIII ст. перетворилася на анахронізм, – були надто різними. У певному сенсі Україна стала заручницею геополітичних планів Росії. Петро I прагнув створити нову державу, спроможну і у військовому, і в економічному плані суперничати з європейськими державами. Подібна політика була можливою лише за умови жорсткої централізації влади. Воєнна й економічна ситуація дозволяла провести об'єднання України і вирвати з лабет Руїни Правобережжя. Проте ці плани були принесені в жертву дипломатичній грі. Перед загрозою шведського наступу і Лівобережжя повинно було перетворитися у випалений буфер воєнних дій. Саме ці два фактори, поряд з особистими кривдами, змусили Мазепу здійснити спробу союзу з Карлом XII.

І ще один важливий фактор виділяють історики – план ліквідації Гетьманщини й включення її до загальної структури Російської імперії. Мазепі цей план не був байдужим і не лише тому, що не бажав міняти реальну владу гетьмана на титул князя. Йому дійсно було дорогим те, що складало чималу частку і його 20-літньої праці, інакше він спокійно б доживав на лаврах свого величезного багатства. Правда й те, що більшість старшини спокійно сприйняла перспективу власного перетворення у російських дворян-поміщиків. Щодо народу, то він ніколи, навіть за часів Богдана Хмельницького, не сприймав і не поділяв ідей старшин-автономістів. Найстрашнішим було те, що Гетьманщина не мала

альтернативи розвитку. Всі спроби домовитися з Польщею, Кримом закінчувалися поразкою. Швеція була надто далеко. Тому всі політичні лідери Гетьманщини, включаючи Мазепу, рано чи пізно змушені були повертатися до ідеї союзу з Росією, кожного разу сподіваючись на "гарні умови" і "милість" царя.

Література

1. Гетьманщина и ее инкорпорация в Российскую империю / Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С. 33-62.
2. Грушевский М. Иллюстрированная история украинского народа. – К., 1990.
3. Костомаров Н. Мазепа. – К., 1995.
4. Матях В.М. Проблема державотворення в Україні XVII- XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. - № 3. – С. 58-75.
5. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
6. Письмо Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа. – К., 1992.
7. Смолій В. Іван Мазепа // Віче. – 2006. - № 6. – С. 111-123.
8. Субтельний О. Мазепінці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
9. Субтельний О. Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Український історичний журнал. – 1991. - № 2. – С. 125-129.
10. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетьман: в поисках исторической объективности // Новая и новейшая история. – 2003. - № 3. – С. 45-63.
11. Яковлева Т.Г. Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи. Доповідь, виголошена на вченій раді Інституту історії України НАНУ 25 травня 2006 р. // Український історичний журнал. – 2006. - № 6. – С. 235-237.
12. Яковлева Т.Г. Иван Мазепа в поисках политического решения летом-осенью 1708 года // Белоруссия и Украина. История и культура. – М., 2006.
13. Яковлева Т.Г. Украина в XVII веке: руина, революция? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 667-677.